

Milyen az idő?

*Jean Leduc: A történészek és az idő.
Elméletek, kérdések, írásmódok.
Ford.: Novák Veronika. Kalligram Kiadó,
Pozsony, 2006. 376 old.*

„A történész kutatásának legfőbb tárgya a múlt.” Evidens e kijelentés, nem is hiszem, hogy túl nagy meglepetést váltana ki, inkább afféle közhelynek tűnik. Ám ha egy kissé alaposabban megnézzük az állítás – a történettudomány talán legáltalánosabb definíciója – alanyát, a múltat mint idődimenziót, s a történész időbeliségére is figyelmet fordítunk, a gondolatot valahogy így szöhetjük tovább: „A történész önnön jelene felől kutatja a múltat, hogy saját korszakának – és a jövőnek – megmutassa azt.” Ebből adódóan tehát a történelem bizonyos szempontból az idő tudománya is, pontosabban, ahogy a modern francia történetírás egyik „alapító atyja”, Marc Bloch megfogalmazta, a történetírás „emberek tudománya”, méghozzá „időben mozgó embereké”, mi több, „[a]z atmoszféra, amelyben gondolkodása természetesen tud lélegezni, az időtartam kategóriája”.¹

Bloch e kijelentése a kiindulópontja Jean Leduc könyvének, mely a történész munkáját éppen e felől a – legalábbis nálunk – talán kevésbé elemzett aspektus felől próbálja vizsgálni, vagyis a huszadik századi (elsősorban francia) történettudománynak az időhöz való viszonyát igyekszik feltárni. A történész munkája sokféleképp fonódhat össze az idővel: alapvető kutatási közege ez, és tevékenysége során egyszerre kísérli meg éreztetni a jelen és a múlt közötti távolságot (a múltat önmagában, „sine ira et studio” bemutatni), és leküzdeni azt (vagyis megje-

leníteni a múltat). Sőt, amint Leduc könyve Előszavában kifejti, a történésznek azzal a problémával is szembesülnie kell, hogy az idő nem egyszerű és egyértelmű kategória, nemcsak pusztá közeg, melyben él és kutat, hanem a fizikai, mérhető időn túl az emberi idő maga is személyes és/vagy társadalmi konstrukció. A tapasztalat persze nem új, hiszen már Szent Ágoston is a „lélek kiterjedéseként” definiálta az időt, s mindhárom idődimenzió alapját magában az emberben vélte megtalálni,² ám Leduc szerint amellett, hogy a gondolkodástörténetben évezredek óta jelen van a problematika, lényegében a 20. század elejétől vált az idő (pontosabban az idő relatív szemlélete) központi jelentőségűvé. A természettudományban az einsteini elmélet megkérdőjelezte a newtoni fizika abszolút időfogalmát, egészen más alapokra helyezve az idő kategóriáját, mint a korábbi fizikai világnézet tette. E tapasztalat – vagy valami ehhez hasonló – nagyjából ettől az időszaktól fogva a humántudományoknál is megfigyelhető, hiszen, mint a szerző vázlatosan bemutatja, az idő fogalma a filozófia (Bergson „időtartam”-terminusától a husserli időfenomenológiáján át Heidegger bölcséletéig), a szociológia (Durkheim „társadalmi idő” kategóriájától Halbwach manapság újra divatossá vált „kollektív emlékezet”-fogalmáig), valamint (az „időn kívüli” tudattalan és a lineáris időben mozgó tudat egymásra hatásának freudi elmélete révén) a pszichoanalízis területén is problematizálódott. Sőt, Leduc bemutatásához hozzátehetnénk, hogy nemcsak a természet- és humántudományokban, hanem a szépirodalomban is centrálissá vált e kérdés, hiszen e nézetekkel nagyjából egy időben keletkeztek a század nagy „időregényei”, melyek közül a leghíresebbek talán

¹ Bloch, Marc: *A történész mestersége*. Ford. Babarczy Eszter–Kosáry Domokos–Pataki Pál. Budapest, 1996. 26.

² Vö.: Augustinus, Aurelius: *Vallomások*. Budapest, 1987. 354–380.

Marcel Proust regényfolyama, Virginia Woolf Mrs. Dalloway című könyve, illetve Thomas Mann Varázshegye, amelyek – ahogy azt híres elemzésében Paul Ricoeur kifejti – nem csak az „időben játszó” művek, hanem az időt tárgyukká tevő, az „időről szóló” munkák is.³ Mint számos teoretikus hangsúlyozza, az idő problémájára történő reflexiók a 20. század második felében is főszerepet kaptak, sőt, sokak szerint az 1960-as évektől egyre erőteljesebben kibontakozó (általában különféle „poszt” előtagú főnevekkel megnevezett) világszemlélet az idő fogalmát is átalakította – vagy egyenesen az időtapasztalat átformálódása hozta létre az új társadalmi-kulturális rendszert.⁴

Vagyis az idő problémája a 20. században már mintegy „benne volt a levegőben”, s mint Leduc kifejti, előbb-utóbb a történettudománynak is foglalkoznia kellett a kérdéssel. A szerző szerint az első komolyabb, elméletileg is megalapozott történeti időelmélet az Annales-kör második nemzedéke vezető alakjának, Fernand Braudelnek híres tézise volt, mely szerint a történeti elemzésnek három idősíkja különíthető el: az események és a politikátörténet rövid távú ideje, a szinte mozdulatlan, nagyon lassan változó hosszú időtartam (*longue durée*), valamint a kettő között levő, a gazdasági konjunktúrák által meghatározott középtávú idő. Braudel szerint az eseménytörténet a „legszesélyesebb, a leginkább csalóka” kategória, ám a hagyományos, 19. századi politikátörténet gyakorlatilag csak ezt vette figyelembe, így meglehetősen leegyszerűsített idő- és történelem-szemlélettel dolgozott. A 20. századra azonban a gazdaság- és társadalomtörténet térhódítása – valamint bizonyos, más diszciplínák,

elsősorban a strukturalista antropológia révén kibontakozó kutatások – új vizsgálati módszereket és új időszemléletet tettek szükségessé: a történésznek már nemcsak a vizsgált alanyok által is tapasztalható időt, a látványos események idejét kell figyelemmel kísérnie, hanem a „tudatlan történelmet”, az egyes személyeken (esetleg nemzedékeken) átívelő, hosszú időtartamok szerkezetét is.⁵

A braudeli hármas időtartam nemcsak azt mutatja, hogy többféle idő lehetséges, hanem azt is, hogy az idő(k) alapvetően konstrukció(k): már a legalacsonyabb („csalóka”) szinten is társadalmilag létrehozott az idő, a másik két szféra (a konjunkturális és a hosszú időtartam) pedig már egészen látványosan a történész által utólagosan kialakított – ám paradoxnak tűnő módon egyszersmind mégis létező, vizsgálható – kategóriák. Leduc könyvében aprólékosan nyomom követi a braudeli szemléletmód térhódítását a francia historiográfiában: kimutatja, hogy az 1960-as évektől lendült igazán fel Braudel módszerének alkalmazása; az ekkortájt született doktori értekezések nagy része e szemléletmódot tükrözte, még abban is, hogy a szerzők strukturális vizsgálataiban általában egyfajta „eseményellenesség” nyilvánult meg, s a történettudósok tanulmányaikban inkább a hosszú időtartamra helyezték a hangsúlyt.

E korszaktól kezdődően figyelhető meg, hogy az idő több szinten problematizálódott a történészek munkáiban: gyakorta reflektáltak olyan, az idővel kapcsolatos elméleti kérdésekre, mint például a korszakolás (mely talán a leglátványosabban árulkodik az idő szemléletének önkényességéről, hiszen a korszak sohasem adott dolog, hanem mindig utólag, visszamenőlegesen létreho-

³ Ricoeur, Paul: *Time and Narrative*. Vol. 2. Angol ford.: Kathleen McLaughlin–David Pellauer. Chicago–London, 1985. 101.

⁴ Vö.: Heise, Ursula K.: *Chronoschism. Time, Narrative, and Postmodernism*. Cambridge, 1997.

⁵ Vö.: Braudel, Fernand: *A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam*. In: *Történetelmélet*. II. kötet. Szerk. Gyurgyák János–Kisantal Tamás. Budapest, 2006. 1159–1182.

zott egységesítő fogalom),⁶ valamint hamarosan maga az idő is kutatási témává válhatott, hiszen amennyiben az ember magát az időt is (társadalmilag, kulturálisan, történetileg) változó módon érzékeli, az egyes periódusok, kultúrák időtudata is vizsgálható. Reinhart Koselleck kutatásai, melyek a modern kor kibontakozását egy új, alapvetően a jövőorientációra alapuló időtapasztalattal hozták összefüggésbe, vagy a német történetész Hartog, aki a történetiségnek és az időtapasztalatnak különböző, koronként változó rendjeit állapította meg, jól mutatják például, hogy az idő kutatása nem csupán egy, a lehetséges történeti témák közül, hanem bizonyos korszakok, kultúrák elemzésének elengedhetetlen eszköze lehet.⁷ Ugyanez mondható el az utóbbi évtized egyik „legdivatosabb” történelmi témájáról: az (egyéni és kollektív) emlékezet kutatásáról, valamint az emlékezet és a történelem különbségét övező (elsősorban francia) vitákról.⁸

Nemcsak a történészekre hatottak más tudományágak időelemzései, hanem a braudeli szemléletmód hatása is kimutatható az 1960-as évek filozófiáján: a neves marxista bölcsező Louis Althusser például egyszerre hangsúlyozta az Annales-iskola tanainak fontosságát, és fejezte ki a kortárs historiográfiával szembeni kritikáját, mivel szerinte a történészek még mindig nem voltak képesek eléggé elszakadni a „reális, kézzel fogható idő” téziséstől, túlságosan a folytonosságra építették elemzéseiket. A folytonos történelem elleni talán leghíresebb

támadás Michel Foucault nevéhez fűződik, aki szerint a történelem időbeli folytonosságának tana leegyszerűsíti, szimpla egymásrakövetkezésekre és ezekből levezetett ok-okozati összefüggésekre redukálja a történetírást. Ám a kurrens történeti kutatások (például az Annales vagy a cambridge-i gazdaságtörténeti iskola) behozták a folytonosságihiány – vagyis az egymástól elkülönített időrétegekre alapuló vizsgálat – fogalmát a történetírásba, mely egyszerre eszköze és tárgya a történeti elemzésnek.⁹ E diszkontinuus időszemléletet alapított történetírást Foucault nemcsak propagálta, de alkalmazta is, elég csak A szavak és a dolgok elemzéseire gondolni, ahol a vizsgált három nagy episztémét (a reneszánszt, a klasszikus, valamint a modern kort) a kronológiai egymásra következéseken túl semmi sem köti össze, mindegyik önálló szerkezeti egységet alkot.

Leduc könyvén, bár kissé szakadozottan, kitérőkkel tarkítva, de végighalad egy történet, méghozzá annak históriája, hogy a francia történetírás milyen módszerekkel problematizálta az időt. E történet következő nagyobb elemét az elbeszélés kérdését övező, leginkább az 1970-es évektől kezdődő egyre erőteljesebb viták adják. Itt természetesen az angolszász analitikus filozófia és irodalomelmélet felől érkező „nyelvi fordulat” és a narrativista teóriák térhódítására kell gondolni, melyek a francia szellemi élettől sem voltak idegenek, hiszen a honi strukturalista irodalomelmélet (főként Roland Barthes) mellett már az 1970-es években olyan neves történészek tárgyalták a történelem és az elbeszélés, valamint a történetírás episztemológiájának problematikáját, mint például Paul Veyne vagy Michel de Certeau.¹⁰ Azzal, hogy az idő problé-

⁶ Vö.: Steinwachs, Burkhard: *Mit nyújthatnak az (irodalmi) korszakfogalmak? Követelmények és következmények*. Helikon, 46. (2000.) 3. sz. 324–333.

⁷ Vö.: Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, 2003.; Hartog, François: *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. Budapest, 2006.

⁸ Vö. például: Le Goff, Jacques: *Histoire et mémoire*. Paris, 1988.; Ricoeur, Paul: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Paris, 2001.

⁹ Foucault, Michel: *A tudás archeológiája*. Budapest, 2001. 14–16.

¹⁰ Vö.: Barthes, Roland: *A történelem diskurzusa*. In: *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Szerk.: Kisantal Tamás. Budapest, 2003. (A szöveg

makörét Leduc összekapcsolja az elbeszélés kérdésével, egyértelműen Ricoeur az 1980-as évek közepén megjelent három kötetes nagy szintézisének a *Temps et récit* (1983–1984) című munkának a központi gondolatával ért egyet, miszerint az idő és az elbeszélés óhatatlanul összetartozó fogalmak, ugyanis maga az idő annyiban válik emberi (érzékkelhető és érthető) idővé, amennyiben narratív formájú. Magyarul az idő múlását és egyáltalán magát az időt elbeszélésként, egy történet idejeként érzékeljük, s az idő problémáját csak a történetalkotás problémájával együtt tudjuk elemezni. Első pillantásra meglepőnek tűnhet, hogy Ricoeur érvelésében is nagy szerephez jutott Braudel és az általa bevezetett metodológia, hiszen a francia történész éppen az esemény- és politikátörténettel szemben (vagyis a rövid időtartamot vizsgáló historiográfia ellen) érvelt, s a közép és hosszú távú struktúrák elemzését szorgalmazta. Az esemény és a politikátörténet alapvetően narratív műfajok, ám a strukturális történetírás nem az, legalábbis elvileg nem. Ám, mint Ricoeur elemzésében kimutatja, még Braudel magnum opusa, *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában is elbeszélő szerkezetű*, ugyanis a francia történész művének három idősíkjára s az egyes elemek strukturális analízise lényegében egy, a Mediterráneum lassú hanyatlásáról szóló kvázi-cselekményt bont ki. „Ennek az átfogó cselekménynek a szolgálatában áll mindhárom szint” – állítja Ricoeur. „Ám míg egy regényíró egységes elbeszélésbe szóné őket – ahogy ezt Tolsztoj tette a Háború és békében – Braudel egy analitikus művelettel elkülöníti a szinteket, s ezek kölcsönhatása hozza létre a teljesség benyomását. Így egy valódi kvázi-cselekmény jön létre, mely részleges és ebben az értelemben absztrakt

alcselekményekre oszlik.”¹¹ Vagyis a filozófus szerint még Braudel is cselekményt alkotott, ám ez nem tekinthető a mű negatívumának, hiszen az emberi múltat és időt vizsgáló történetírás csak narratív nyelven fejezheti ki az idő tapasztalatát (Ricoeur Braudel művén kívül még más korabeli, braudeliánus szemléletmódot tükröző historiográfiai munkákról – például Georges Duby vagy Jacques Le Goff műveiről – is kimutatta elbeszélő természetüket).

Ezek után, részint Ricoeur nyomdokain haladva, Leduc könyvében tesz egy igen fontos megállapítást, mely a további elemzések kiindulópontjává válik. Szerinte bár a történelem és a szépirodalom kétségkívül különböző írásmódok (amennyiben az előbbi tényekre épül, az utóbbi pedig alapvetően fikcionális), mégsem lehet teljesen izolálni a két területet: ahogy minden irodalmi mű így vagy úgy, de tartalmaz a valóságra vonatkozó elemeket, a történelmi szövegek is alkalmaznak irodalmi eszközöket. Teszik ezt azért is, mert egyrészt nyelvi eszközökkel ábrázolják a múlt valóságát, másrészt pedig, ha Ricoeur tézisét elfogadjuk, akkor logikusnak tűnik, hogy a historiográfiai munkák a múltbeli folyamatok időbeliségét csak elbeszélői eszközökkel képesek rekonstruálni. Ebből adódóan, ha a történeti munkák idő- (és múlt-) szemléletét vizsgálni akarjuk, a történeti művek nyelvét, elbeszélő módszereit is elemeznünk kell – vagyis a nyelvészet és az irodalomelmélet által kialakított szövegelemző módszerek segítségével mélyebben megismerhetjük a történészek időszemléletét.

Leduc művének talán legeredetibb része az utolsó három fejezet, melyekben éppen erre tesz kísérletet: francia történetírói műveket és történelemkönyveket a bennük kifejeződő időszerkezetekre koncentrálna tekint át. Főként Gérard Genette narratológiai tipológiája alapján a szerző az elbeszélő

eredetleg 1967-ben íródott.); Veyne, Paul: *Comment on écrit l'histoire*. Paris, 1971.; Certeau, Michel de: *L'écriture de l'histoire*. Paris, 1975.

¹¹ Ricoeur, Paul: *Time and Narrative*. Vol 1. Angol ford.: Kathleen McLaughlin–David Pellauer. Chicago–London, 1984. 215.

és elemző művek időjelölőire, a múlt időt kifejező szerkezetekre, valamint arra a kérdésre összpontosít, hogy milyen időben írják egyáltalán a történészek a műveiket. Bár a francia nyelv sokkal cizelláltabban, többféle nyelvtani időszerkezet segítségével képes kifejezni a múlt időt, mint a magyar (pontosabban a magyarban az egyszerű múlt időn kívül létezik ugyan elbeszélő és összetett formula is – például „mondám”, „mondta volt” –, de ezeket már az irodalmi nyelv is inkább csak archaizáló szándékkal használja), valószínűleg nem volna haszontalan Leduc vizsgálatát „honosítani”, a magyar történelemkönyveket is hasonló elemzés alá vetni. Hiszen nemcsak igeidők segítségével fejeződik ki a múlt, hanem egyes retorikai vagy elbeszéléstechnikai eszközök is bizonyos időaspektusok ábrázolására szolgálnak, vagy meghatározzák az elbeszélés ritmusát – azaz az olvasás során érzékelt történetidőt. Ennek olyan nyelvi eszközei lehetnek, mint például a jelenet, a szünet, az összefoglalás, az ellipszis („néhány évvel később”) vagy az időbeli oda-vissza ugrálás (ezen belül pedig a korábbi eseményeket utólagosan felidéző analepszis és a történet idejéhez képest előreugró, későbbi eseményeket előrevetítő prolepszis). Talán mondanom sem kell, hogy ezeket az eljárásokat nemcsak a szépírók alkalmazzák, és nem csupán annyi szerepük van, hogy a történetet érdekessé, olvashatóssá tegyék, hanem az elbeszélésben olvasható események értelmezését is befolyásolják. Nem mindegy például, hogy az olvasó melyik információnak a történet mely pontján jut birtokába, milyen jelenetek és események vannak hosszasan leírva, és melyeknél „gyorsít” az elbeszélés. Szükséges példát említve akár még az is lehetséges, hogy egy történelmi munka időben visszafelé haladva ábrázolja az eseményeket, s így az olvasó előbb tudja meg a következményt, s csak azután az előzményt, mivel ez az eljárás mindennél jobban kifejezheti, „mekkora

nyomás alatt tartja a múlt az egyes személyeket és csoportokat”.¹²

Leduc elemzéseinek végén több következtetésre jut. Egyfelől a szerző bőséges példatárral (több mint száz darabból álló minta alapján dolgozott, melyben a francia középiskolai tankönyvektől Georges Dubyig számos történelemkönyv szerepel) igyekszik alátámasztani azt a nézetet, hogy a történelmi munkák (még a leginkább hosszú időtartamra koncentrálóak is) elbeszélői természetűek, legalábbis a történésznek „az általa elmondottak bizonyítása végett még akkor is narratív szekvenciákat kell beágyaznia szövegébe, ha stratégiája nem az elbeszélésre alapozódik.” (369. old.) Másfelől Leduc szerint a történelmi munkákat mintha nem érintette volna meg túlságosan mélyen a természettudósok és a filozófusok „relatív”, illetve „belső” idő koncepciója: még mindig inkább a naptári időkategóriákra és a hagyományos korszakolásra építik szövegeiket (különösen igaz ez a középiskolai történelemkönyveknél, melyeknél újítások nemigen fedezhetők fel). Harmadrészt az elemzett művek alapján úgy tűnik, a francia történetírói szövegekben az utóbbi félszázadban egyre inkább a jelen idő használata vált uralkodóvá, vagyis jelen idejű igealakok alkalmazásával ábrázolják a múltat. Ez ellentétes tendenciát mutat a (francia) szépirodalommal, ahol inkább a múlt idejű igealakok használatosak. Leduc több magyarázat lehetőséget is felvet e tendencia indoklására: lehetséges, hogy a múlt jelenvalóvá tételét vagy a történész jelenlétének kiemelését szolgálja az eljárás, de az is lehet, hogy egyszerűen azért van így, mert a kijelentő mód jelen idő a beszélt nyelvben a leghasználatosabb, s a történészek részint kényelemből, részben pedig a közérthetőség miatt ragaszkodnak ehhez. A szerző nem

¹² Burke, Peter: *Az eseménytörténet és az elbeszélés újjászületése*. In: *Történetelmélet*. II. köt. 944. A szerző az ilyen típusú elbeszélés két példáját is említi: B. H. Simner és Norman Davies műveit.

akarja eldönteni a kérdést, inkább csak jelzi a probléma fontosságát. Anélkül, hogy Leduchöz hasonlóan alapos vizsgálatokat végeztem volna a magyar nyelvű történelmi munkákban, a magam részéről arra voksolnék, hogy nálunk egy ilyen elemzés az egyszerű múlt időt hozná ki „győztesnek”. Hogy ez amiatt van-e, mert távolítjuk a múltat, vagy csupán azért, mert az egyszerű múlt a hétköznapi nyelvben is centrális szerepű, nem feladatomban eldönteni (bár inkább az utóbbi felé hajlok, mivel a jelen időben írott szöveg a magyar nyelvben nagyon erőteljesen fejezi ki az egyidejűséget, történelmi szövegekben általában inkább az „időtlenesség”, állandó idejűség kifejezésére szolgál – például írott munkákra hivatkozás esetén: „Franciául 1999-ben megjelent könyvében Leduc azt írja, hogy...”).

Mindenesetre a végkövetkeztetésekből úgy tűnik, mintha lenne egy legvégső konklúzió is, melyet a szerző nem mond ki nyíltan, de erőteljesen érződik a könyvön az általa képviselt vélemény. Lehet, hogy a történészek nem a legbonyolultabb időelméletek és elbeszélésmódszerek felhasználásával ábrázolják a múltat, de ez leginkább a szakma és a befogadói közösség viszonya miatt van így: vagyis a történettudománytól még mindig a hagyományosabb elbeszéléseket, időkezelést, nyelvhasználatot várja el

a közönség. Ez egyáltalán nem negatívum, inkább valamiféle jelzés a 20. század történelemfelfogásáról. Emellett Leduc leszögezi, hogy történetek változások, az utóbbi ötven év történetírásában és elméletében is megfigyelhetők „fordulatok”, melyek főként a más tudományok felől érkező hatások integrálását vagy az arra adott válaszok megjelenését jelentik. Talán maga a könyv is erről tanúskodik, hiszen Leduc itt fél évszázad elméleteit próbálja meg röviden ismertetni és alkalmazni, mind a szűkebben vett szakma, mind pedig a laikus közönség számára érthetővé tenni és népszerűsíteni. E célt jól szolgálja például a könyv végi szakirodalmi tájékoztató vagy az egyes fejezetek utolján olvasható Kislexikonok, melyekben a szerző röviden ismerteti néhány fontos, a témával kapcsolatos fogalmat – így a mű kézikönyvként is remekül használható. Reméljük, hazai megjelenése – mely jól árulkodik arról az itthoni folyamatról, hogy az utóbbi időben idehaza is megkezdődött a történettudomány elméleti felzárkózása (netán „fordulata”) – nem marad hatástalan, s a mű a hazai történészeket is hasonló reflexiókra és kutatásokra ösztönzi.

KISANTAL TAMÁS